

حجاب در کتاب مقدّس

حجة الاسلام و المسلمین حبیب رضا ارزانی^۱

چکیده

حجاب و پوشش از جمله مسایلی است که در کتاب مقدّس با معانی متعدّد و در قالب‌های مختلفی مورد توجّه قرار گرفته است. در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان به دو نوع استفاده- مثبت و منفی- از حجاب در کتاب مقدّس اشاره نمود. هریک از این دو نوع استفاده، ممکن است به صورت حقیقی و یا مجازی باشد.

کاربرد مثبت به صورت حقیقی در پنج حوزه است، که عبارتند از: ۱. پوشش موسی پس از ملاقات با خدا؛ ۲. پوشش نوعروسان؛ ۳. پوشش زنان در عبادت همگانی؛ ۴. پوشش مقدّس در معبد؛ ۵. پوشش جذامیان. کاربرد مثبت به صورت مجازی نیز در دو قالب پرده‌ی سمبلیک و پوشش ایمان، است.

کاربرد منفی حجاب به صورت حقیقی در دو حوزه: ۱. پوشش پیامبران زن دروغین؛ ۲. پوشش زنان فاحشه است. کاربرد منفی به

۱- عضو هیأت علمی و مدیر گروه ادیان معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی اصفهان.

صورت مجازی نیز شامل ذهن حجاب دار و کتاب مقدس در پوشش، است.

در مقاله‌ی پیش‌رو، در هر بخش موارد یاد شده را تبیین نموده و آیات کتاب مقدس را نیز متذکر خواهیم شد.

آنچه به‌طور قطعی از پوشش و حجاب در کتاب مقدس بر می‌آید این است که حجاب و پوشش برای زن، مسأله‌ای ضروری به حساب می‌آمده و دلیلی بر عقّت و پاکدامنی او شمرده می‌شده است. در حال حاضر نیز اگر مسیحیان و یهودیان کتاب مقدس را به عنوان دلیل و حجّت به حساب آورند و فرامین آن را غیز قابل نسخ بدانند، پایبندی به قانون حجاب از کتاب مقدس قابل استخراج خواهد بود. البته عدّه‌ای از اندیشمندان مسیحی و یهودی در صدد توجیه و تفسیر این مسأله برآمده و شرایط فرهنگی موجود در غرب را، حاکم بر قانون حجاب می‌دانند.

واژه‌های کلیدی

حجاب، پوشش، کتاب مقدس، عهد جدید، عهد قدیم. کاربرد مثبت حجاب، کاربرد منفی حجاب.

کتاب مقدس

پیش از پرداختن به موضوع حجاب و پوشش در کتاب مقدس، شایسته است که درباره‌ی کتاب مقدس و حجیت آن توضیح مختصری ارائه دهیم. پرداختن به مسأله‌ی کتاب مقدس در آغاز این بحث از آن جهت مهم است که اصلی‌ترین منبع یهودیان (عهد عتیق) و مسیحیان (عهد عتیق و عهد جدید) است. لذا شایسته است مورد بررسی

و ارزیابی قرار گرفته و کیفیت استناد، اعتبارسنجی و حجیت آن بیان گردد.

به مجموعه نوشته‌هایی که مسیحیان آنها را مقدس می‌شمرند، کتاب مقدس می‌گویند. مسیحیان عرب زبان به آن "الکتاب المقدس" و انگلیسی زبانان آن را «هولی بائبل»^۱ می‌خوانند. کتاب مقدس دارای دو بخش "عهد عتیق یا عهد قدیم"^۲ و "عهد جدید"^۳ است.^۴ عهد عتیق، کتاب مقدس یهودیان نیز محسوب می‌شود و دارای ۳۹ کتاب است.^۵ عهد جدید به مسیحیان اختصاص داشته و دارای ۲۷ کتاب است. مجموع کتاب‌های عهد قدیم و جدید، بر اساس یکی از نسخه‌های

۱-Holy Bible.

۲-Old Testament.

۳-New Testament.

۴- علت این نام‌گذاری آن است که مسیحیان معتقدند خدا با انسان دو پیمان بسته است: یکی «پیمان کهن»، به وسیله‌ی پیامبران پیش از عیسی مسیح. در این پیمان، مرتبه‌ای از نجات از طریق و عهد، قانون و شریعت به‌دست می‌آید. دیگری «پیمان نو»، توسط خدای متجلی، یعنی عیسی مسیح. در پیمان نو نجات از طریق محبت حاصل می‌شود. به این معنا که طبق اعتقاد آنان، خدای پسر به شکل انسان مجسم می‌شود، گناهان بشر را بر خود می‌گیرد و با تحمل رنج صلیب، کفاره‌ی گناهان می‌شود.

تا آنجا که تاریخ نشان می‌دهد، این عقیده، با وجود دوری آن از عقل و منطق، زیربنای مسیحیت بوده است. در انجیل یوحنا چنین می‌خوانیم: "زیرا خداوند جهان را این قدر محبت نمود که پسر یگانه‌ی خود را داد تا هر که به او ایمان آورد هلاک نگردد، بلکه حیات جاودانی یابد. زیرا خدا پسر خود را در جهان نفرستاد تا بر جهان داوری کند، بلکه تا به وسیله‌ی او جهان نجات یابد." [یوحنا ۳: ۱۶].

آن قسمت از کتاب مقدس که درباره‌ی پیمان کهن سخن می‌گوید عهد عتیق، و آن قسمت که درباره‌ی پیمان نو سخن می‌گوید عهد جدید نامیده می‌شود.

در حقیقت، عهد عتیق کتاب آسمانی یهودیان است که مسیحیان برای آن احترام قایل شده، آن را در آغاز کتاب خود قرار داده‌اند. [ر.ک: میشل توماس، کلام مسیحی، ص ۲۳].

۵- عهد عتیق در گذشته دارای ۴۶ کتاب بوده که در کتب مقدس فعلی برخی از این کتاب‌ها با یکدیگر ادغام شده‌اند. [همان].

رایج، ۶۶ کتاب است که هر یک توسط نویسندگانی در طول زمان‌های متمادی (حدود ۱۵۰۰ سال)، قبل از میلاد و یا بعد از میلاد، به رشته‌ی تحریر در آمده‌اند. نویسنده‌ی برخی از این کتب اصلاً معلوم نیست و نگارنده‌ی برخی دیگر از کتاب‌ها محتمل است. عده‌ای از نویسندگان کتاب مقدس نیز چند کتاب را نوشته‌اند.

عهد عتیق از نظر موضوع به سه بخش تقسیم می‌شود:

۱. بخش تاریخی عهد عتیق که مشتمل بر تورات هم

هست؛

۲. حکمت، مناجات و شعر؛

۳. پیشگویی‌های انبیا.^۱

عهد جدید را نیز می‌توان به چهار بخش تقسیم کرد:

۱. اناجیل چهارگانه؛

۲. اعمال رسولان؛

۳. نامه‌های رسولان؛

۴. مکاشفه.^۲

بسیاری از اندیشمندان معاصر بر اعتبار کتاب مقدس ایرادهای بسیاری وارد کرده‌اند،^۳ ولی غالب مسیحیان معتقدند که خداوند کتاب مقدس را به وسیله‌ی مؤلفانی بشری نوشته است. از این رو، آنان معتقدند که کتاب مقدس یک مؤلف الهی و یک مؤلف بشری دارد. آنان

۱- توفیقی، حسین، آشنایی با ادیان بزرگ جهان، ص ۸۴

۲- همان، ص ۱۲۹.

۳- همان، ص ۱۳۶.

معتقدند که خداوند به واسطه‌ی روح‌القدس این کتاب را پدید آورده است.^۱

جان بی‌ناس درباره‌ی کتاب مقدّس مسیحیان می‌گوید:

«این نکته مسلم است که عیسی، خود، تعالیم خود را تحریر نمود، بلکه به شاگردان خود اعتماد فرموده و به آنها امر کرد که به اطراف جهان بروند و آنچه از او آموخته و در حافظه‌ی خود به یاد دارند به دیگران تعلیم دهند. عموم مورّخین متفق‌اند که بعد از مرگ او بعضی از شاگردان وی آن کلمات و اقوال را به رشته‌ی تحریر در آوردند و بر آنها جابه‌جا یادداشت‌هایی تاریخی برای آن که فراموش نشود، اضافه کردند، و در نتیجه، یک سند بلکه یک سلسله اسناد در باب این دین به وجود آمده.»^۲

او در ادامه می‌گوید:

«در سراسر اسناد و مآخذ عهد جدید یک تقسیم‌بندی نامرئی نیز جریان دارد؛ یعنی آنچه از خود عیسی است با آنچه راجع به اوست از هم تفکیک می‌شود. لیکن دانشمندان و محققان در تجزیه و تفکیک این دو مطلب یعنی آنچه شخص عیسی تاریخی را نشان داده و آنچه نشو و نمای تاریخ مسیحیت عصر اوّل را ظاهر می‌سازد اتفاق کلمه ندارند و هریک برای خود تجزیه و تقسیمی قایل شده‌اند.»^۳

یکی از قدیمی‌ترین و معروف‌ترین نقدهای تورات و کتاب مقدّس را دانشمند و فیلسوف هلندی باروخ (بندیکت) اسپینوزا^۴

۱- ر.ک: میشل توماس، کلام مسیحی، ص ۲۶.

۲- بی. ناس، جان، تاریخ جامع ادیان، ص ۳۸۳.

۳- همان.

۴-Baruch (Benedict) Spinoza (۱۶۳۲-۱۶۷۷).

در کتابی به نام "رساله‌ای در الاهیات و سیاست" به زبان لاتینی انجام داده است.^۱

اسپینوزا درباره‌ی کتاب مقدس می‌گوید:

مبانی و اصول شناخت کتب مقدس منحصرأً به تاریخ معتبری از این کتب بستگی دارد. پیشینیان از چنین تاریخی، علی‌رغم ضرورتش، غفلت ورزیده‌اند، یا به هر تقدیر، آنچه آنان احتمالاً نوشته یا به ارث گذاشته‌اند، به مرور زمان از بین رفته، و در نتیجه، زمینه‌ی چنین تحقیقی تا حدّ زیادی از دست ما رفته است. اگر نسل‌های بعدی خود را در محدوده‌ی حقیقت منحصر کرده و آگاهانه امور اندکی را که به دست آورده یا کشف کرده بودند، بدون هیچ افزودنی از ناحیه‌ی عقل خود، به ارث می‌گذاشتند، مشکلات آن قابل تحمّل بود. در واقع، تاریخ کتاب مقدس آن قدر که غیر قابل اعتماد است، ناقص نیست. این مبانی نه تنها برای پایه و اساس قرار دادن به کلی کافی نیستند، بلکه نادرست‌اند.^۲

اسپینوزا از این که غالب مؤمنین مسیحی و یهودی با حقیقت روبه رو نیستند، ابراز ناخرسندی می‌کند و همچنین از تعصّبات غیر عالمانه نسبت به کتاب مقدس با نام دین، به شدّت احتراز می‌کند. او سپس در کتاب خود به نقد اسفار خمسه در کتاب مقدس پرداخته و دلایل بسیاری بر عدم پذیرش و انتساب آن به موسی، ارایه می‌کند.^۳

۱- آشنایی با ادیان بزرگ، ص ۸۲

۲- اسپینوزا، باروخ، «مصنّف واقعی اسفار پنج‌گانه، ترجمه: آل بویه، علیرضا، هفت آسمان، شماره‌ی اول، سال اول، بهار ۱۳۷۸ ش.

۳- ر.ک: همان و سلیمانی اردستانی، عبدالرحیم، کتاب مقدس، آشنایی با ادیان ۳، نگاه نو.

مسلمانان بر این عقیده‌اند که تورات و انجیل در زمان حضرت موسی عليه السلام و حضرت عیسی عليه السلام به صورت وحی از جانب خداوند بر آنان عطا شده است.^۱ ولی انجیل و تورات فعلی، اگرچه متضمن حقایقی از انجیل و تورات حقیقی است، تمام انجیل و تورات واقعی در کتاب مقدس موجود یافت نمی‌شود و اضافات و الحاقات بسیاری به آن افزوده شده و بخش‌هایی از آن حذف شده و دستخوش تغییر و تحریف واقع شده است.^۲

حجاب و پوشش

حجاب در کتاب مقدس در معانی مختلفی به کار رفته است. واژه‌ای که برای حجاب در زبان یونانی استفاده می‌شود، واژه‌ی «کلوما»^۳ و معادل آن در زبان عبری واژه‌ی «مسوه»^۴ می‌باشد. کتاب مقدس از حجاب با واژه‌ی «ویل» یاد کرده است.

«ویل»^۵ در لغت انگلیسی نیز کاربردهای متفاوتی دارد که در زیر به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. به تکه پارچه‌ای گویند که زنان به واسطه‌ی آن صورت خود را می‌پوشانند.^۶

۲. توری که به کلاه زنان آویزان می‌شود.^۷

۱- ر.ک: آل عمران / ۳، مریم / ۳۰، حدید / ۲۷.

۲- ر.ک: بقره / ۷۵، آل عمران / ۴، آل عمران / ۷۸، مائده / ۱۳.

۳-Kalumma.

۴-Masveh.

۵-Veil.

۶-Length of cloth worn by women as a face covering.

۷-Netting attached to a woman's hat.

۳. چیزی که مخفی می کند و می پوشاند.^۱

۴. روسری راهبان.^۲

۵. نذری که راهبان می کنند.^۳

۶. پرده ای که روی قارچ نرسیده را می پوشاند.^۴

"ویل" هم در معنای اسمی و هم در معنای فعلی به کار رفته است.

"ویل" در معنای اسمی، دارای معانی زیر است:

ردا و عبا،^۵ رنگ، رنگ آمیزی کردن، پوشش، لباس،^۷ نمای

خارجی،^۸ نمای دروغین،^۹ نما،^{۱۰} ظاهر، ماسک.

"ویل" در معنای فعلی، دارای معانی زیر است:

در لفافه پیچیدن،^{۱۱} ضمیمه کردن،^{۱۲} پیچیدن،^{۱۳} دور چیزی را گرفتن،^{۱۴}

گرفتار کردن و پیچیدن، نهادن، در زیر حجاب نگاه داشتن،^{۱۵}

پنهان کردن.^{۱۶}

۱-Something which hides or conceals.

۲-Nun's headdress.

۳-Vow's of a nun.

۴-Membrane which covers an immature mushroom.

۵-Cloak.

۶-Coloring.

۷-Cover.

۸-Façade.

۹-False front.

۱۰-Front.

۱۱-Unfold.

۱۲-Enclose.

۱۳-Enshroud.

۱۴- Envelop.

۱۵-Shroud.

۱۶-Wrap.

واژگان مرتبط با کلمه‌ی «ویل»، عبارتند از:

شنل زنانه، ردا، روی چیزی گستردن،^۱پهن کردن،^۲بابتو و یا جُل پوشاندن،^۳غشاء، مانع،^۴استتار کردن،^۵عبا،^۶پوشانیدن،^۷جامه‌ی مبدل مبدل پوشیدن،^۸ماسک، نهفتن،^۹مخفی کردن، جدار، پرده،^{۱۰}پنهان کردن.^{۱۱}

واژگان مخالف و متضاد با کلمه‌ی «ویل»، عبارتند از:

در معرض قرار دادن،^{۱۲}باز گذاشتن،^{۱۳}باز کردن،^{۱۴}آشکار کردن،^{۱۵}برداشتن روپوش یا چادر،^{۱۶}نقاب برداشتن،^{۱۷}برهنه،^{۱۸}نمایش دادن،^{۱۹}در معرض دید همگان قرار دادن،^{۲۰}حجاب برداشتن.^{۲۱}

۱-Overspread.

۲-Spread (over).

۳-Blanket.

۴-Curtain.

۵-Camouflage.

۶-Cloak.

۷-Cover (up).

۸-Disguise.

۹-Conceal.

۱۰-Screen.

۱۱-Secrete.

۱۲-Exhibit.

۱۳-Lay (open).

۱۴-Open up.

۱۵-Reveal.

۱۶-Uncover.

۱۷-Unmask.

۱۸-Bare.

۱۹-Expose.

۲۰-Show.

۲۱-Unveil.

موارد استفاده‌ی حجاب و پوشش در کتاب مقدس

لباس و پوشش در کتاب مقدس در قالب‌های متنوع بسیاری به کار رفته است. برخی اوقات پوشش در کتاب مقدس به عنوان نماد، نشان و به یاد آورنده‌ی عبادت ذکر شده است، مانند منگوله‌های لباس که نشانگر تقدس و نوعی تذکار عبادت است:

«خداوند به موسی فرمود به قوم اسراییل بگو که برای حاشیه‌ی لباس‌های خود منگوله‌هایی درست کنند. این حکمی است که باید نسل اندر نسل رعایت شود. منگوله‌ها را بانخ آبی به حاشیه‌ی لباس خود وصل نمایند. هدف از این قانون آن است که هر وقت منگوله‌ها را ببینید، احکام خداوند را به یاد آورده، از آنها اطاعت کنید که در این صورت از من رو گردان نخواهید شد و خواسته‌های دل خود را به جا نخواهید آورد. این قانون به شما یادآوری خواهد کرد که برای خدای خود مقدس باشید.»^۱

لباس کاهنان و فرزندان هارون نیز لباس مشخص و متمایزی از دیگر لباس‌ها محسوب می‌شود:

«آن گاه موسی، هارون و پسرانش را فرا خواند و ایشان را با آب غسل داد. پیراهن مخصوص کاهنی را به هارون پوشانید و کمربند را به کمرش بست. سپس ردا را بر تن او کرد و ایفود را به وسیله‌ی بند کمر آن بر او بست. بعد سینه‌ی بند را بر او بست. و اوریم و تُمیم را در آن

۱- اعداد، ۱۵: ۳۷-۴۰.

گذاشت، و چنان که خداوند فرموده بود، عمامه را بر سر هارون نهاد و نیم تاج مقدّس را که از طلا بود جلو عمامه نصب کرد.^۱ حجاب و پوشش، علاوه بر لباس و کاربردهای مختلفی که در کتاب مقدّس دارد، هم به شکل مثبت و هم به شکل منفی به کار رفته است. در ادامه به استفاده‌ی مثبت و منفی حجاب در کتاب مقدّس اشاره می‌کنیم.

موارد استفاده‌ی مثبت حقیقی:

- ۱- پوشش موسی پس از ملاقات با خدا؛ ۲- پوشش نوح و روسان؛
- ۳- پوشش زنان در عبادت همگانی؛ ۴- پوشش مقدّس در معبد؛
- ۵- پوشش جذامیان.

استفاده‌ی مثبت مجازی:

- ۱- پرده‌ی سمبلیک؛ ۲- پوشش ایمان.

استفاده‌ی منفی حقیقی:

- ۱- پوشش پیامبران زن دروغین؛ ۲- پوشش زنان فاحشه.

موارد استفاده‌ی منفی مجازی:

- ۱- ذهن حجاب‌دار؛ ۲- کتاب مقدّس در پوشش.
- حال، به توضیح و تبیین هریک از بخش‌ها پرداخته و آیات کتاب مقدّس را در این باره بیان می‌کنیم.

استفاده‌ی مثبت

۱- لاویان، ۸: ۶-۹.

منظور از استفاده‌ی مثبت، مواردی است که حجاب برای هدفی ارزش محور در کتاب مقدس به کار رفته است. این استفاده ممکن است به یکی از دو صورت حقیقی و مجازی باشد.

الف) استفاده‌ی حقیقی

استفاده‌ی حقیقی، بهره برداری از حجاب به شکل واقعی و به دور از استعارات، کنایات و مجاز می‌باشد. پنج نوع بهره‌برداری حقیقی از حجاب در کتاب مقدس وجود دارد، که به بیان آنها خواهیم پرداخت.

۱. پوشش موسی پس از ملاقات با خدا:

"ویل" در برخی موارد در کتاب مقدس به صورت پوششی برای امری الهی و مقدس به کار رفته است. به عنوان مثال، در داستان بازگشت موسی از کوه، و درخشش بی‌حد صورت موسی، این مسأله به خوبی مشهود است:

"وقتی موسی با دو لوح سنگی از کوه سینا فرود آمد، چهره‌اش بر اثر گفتگو با خدا می‌درخشید، ولی خود موسی از این درخشش خبر نداشت. هارون و قوم اسرائیل وقتی موسی را با آن صورت نورانی دیدند، ترسیدند به او نزدیک شوند. ولی موسی ایشان را به نزد خود خواند. آن وقت هارون و بزرگان قوم نزد او آمدند و موسی با ایشان سخن گفت. پس تمام مردم پیش او آمدند و موسی دستوراتی را که خداوند در بالای کوه به او داده بود، به ایشان باز گفت. موسی پس از آن که سخنانش تمام شد، نقابی بر صورت خود کشید. هر وقت موسی به خیمه‌ی عبادت می‌رفت تا با خداوند گفتگو کند، نقاب را از صورتش برمی‌داشت. وقتی از خیمه بیرون می‌آمد، هر چه از خداوند شنیده بود برای قوم بازگو می‌کرد و مردم صورت او را که می‌درخشید، می‌دیدند. سپس او نقاب را

دوباره به صورت خود می کشید و نقاب بر صورت او بود تا وقتی که باز برای گفتگو با خداوند به خیمه‌ی عبادت داخل می شد.^۱

۲. پوشش نوعروسان:

"دی، اف. پی"،^۲ از نویسندگان *دایرةالمعارف انجیل*، در مقاله‌ی خود با عنوان "واژه‌ی فیس"^۳ می نویسد: «عفت، حیا و پاکدامنی زنان، پوشش و حجاب را طلب می کند، آن چنان که در داستان ربکا در عهد عتیق به وضوح مشهود است.»^۴

مورد دیگر استفاده‌ی "ویل"، برای قبل از عروسی است که عروس، خود را در پوشش مستور می کند تا هنگام عروسی او فرا رسد، یا به نوعی خود را از معرض دید بیگانه و نامحرم دور نگاه می دارد. این مخفی کردن و در پوشش رفتن، هم دلالت بر احترام و تکریم داشت و هم عفت و پاک دامنی زن را نشان می داد:

«ربکا با دیدن اسحاق به شتاب از شتر پیاده شد و از خادم خود پرسید: آن مردی که از صحرا به استقبال ما می آید کیست؟ وی پاسخ داد: اسحاق، پسر سرور من است. با شنیدن این سخن، ربکا با رویند خود صورتش را پوشانید. آن گاه خادم تمام داستان سفر خود را برای اسحاق شرح داد. اسحاق ربکا را به داخل خیمه‌ی مادر خود در آورد و

۱- خروج، ۳۴: ۲۹-۳۵.

۲-D.F.P.

۳-Face.

۴-See The New Bible Dictionary, (Wheaton, Illinois: Tyndale House Publishers, Inc.) ۱۹۶۲:۷۶۸.

او را به زنی گرفت، به او دل بست و از غم مرگ مادرش تسلی یافت.^۱

«تو چه زیبایی، ای محبوبه‌ی من! چشمانت از پشت رو بند به زیبایی و لطافت کبوتران است.»^۲

«لبانت سرخ و دهانت زیباست. گونه‌هایت از پشت رو بند همانند دو نیمه‌ی انار است.»^۳

«گونه‌هایت از پشت رو بند تو همانند دو نیمه‌ی انار است.»^۴

در عبارت فوق ممکن است عفت و حیا نیز از معانی آیات مذکور استنباط شود، ولی آنچه مربوط به بحث می‌شود این است که در این آیات به صراحت به حجاب و پوشش اشاره گردیده است.

۳. پوشش زنان در عبادت همگانی:

در عهد جدید، پولس رسول بهترین پوشش زنان به هنگام عبادت را پوشش سر می‌داند و معتقد است که با رعایت پوشش سر در عبادت عمومی، عبادت به شکل صحیح صورت می‌پذیرد. از این رو، آن را الزامی می‌شمرد:

"برادران عزیز! بسیار شادم از این که هرچه به شما آموختم، به یاد دارید و به آنها عمل می‌کنید، اما می‌خواهم این موضوع را نیز یادآور شوم که هر زن باید از شوهر خود اطاعت کند و شوهر نیز از مسیح،

۱- پیدایش، ۲۴:۶۴ - ۶۷.

۲- غزل غزل‌های سلیمان، ۴: ۱.

۳- همان، ۴: ۳.

۴- همان، ۶: ۷.

همان‌طور که مسیح هم از خدا اطاعت می‌کند. به‌همین دلیل، اگر در جلسه‌ای مردی با سر پوشیده، دعا یا عبادت کند، به مسیح بی‌احترامی کرده است؛ زیرا این پوشش یا کلاه نشانه‌ی اطاعت از انسان‌هاست. همچنین اگر زنی در جلسه‌ای با سر برهنه دعا یا عبادت کند به شوهرش بی‌احترامی کرده است؛ زیرا زن با پوشاندن سر خود اطاعت خود از شوهرش را نشان می‌دهد. اگر زن نمی‌خواهد سر خود را بپوشاند باید موی سرش را بتراشد و اگر از این عمل خجالت می‌کشد، پس باید سر خود را بپوشاند. اما مرد نباید به هنگام عبادت، سر خود را بپوشاند و یا کلاهی بر سر داشته باشد.

مرد، جلال و شکوه خداست و به شکل او آفریده شده. زن نیز جلال و شکوه مرد می‌باشد. نخستین مرد از زن به وجود نیامد، بلکه اولین زن از مرد به وجود آمد. در ضمن، نخستین مرد که آدم بود برای حوا آفریده نشد، بلکه حوا برای آدم آفریده شد. پس زن باید سر خود را بپوشاند تا نشان دهد که مطیع شوهرش می‌باشد. این واقعیتی است که حتی فرشتگان به آن توجه دارند و به سبب آن شادند.^۱

آنچه از آیات فوق به وضوح بر می‌آید این است که پوشاندن سر زن به هنگام عبادت، مسأله‌ای قطعی و مبرهن است و آن قدر این آیات وضوح دارد که اگر هیچ آیه‌ی دیگری در کتاب مقدس در رابطه با حجاب و پوشش زنان نداشتیم، همین آیات صراحتاً مسأله را بیان می‌نمود و ما را از دیگر آیات مستغنی می‌کرد.

۱- اول قرنتیان، ۱۱: ۲-۱.

نکته‌ی دیگر این که حتی با کمی دقت در آیات می‌توان مسأله‌ی پوشش سر زنان در مجامع عمومی و نه تنها هنگام عبادت را نیز از آیات برداشت نمود.^۱

برخی از محققان بر این باورند که پوشش سر زنان، سنتی رایج در زمان پولس و در آن فضای فرهنگی بوده است و آنچه از آیات بر می‌آید، تنها عفت و پاکدامنی زنان است.^۲ اینان برای اثبات مدعای خود به آیه‌ی اوّل قرنتیان (۱۱:۱۵) استناد می‌کنند، می‌گویند همان‌گونه که در عصر پولس بلند گذاشتن موی سر برای مرد، عیب و ننگ تلقی می‌شده است، در صورتی که در عصر ما هیچ عیب و ننگی محسوب نمی‌شود، بنابراین، پوشاندن سر زن هم در آن عصر سنت بود و زنان رعایت می‌کرده‌اند، ولی در عصر ما عمل به این سنت هیچ الزامی ندارد و کتاب مقدس هم در صدد بیان آن نیست. اما آیات پسینی در رد نظر این دسته از مفسران، شاهد خوبی است:

«اما به یاد داشته باشید که در طرح الهی، زن و مرد به یکدیگر احتیاج دارند؛ زیرا با این که اوّلین زن از مرد به وجود آمد، ولی از آن پس تمام مردها از زن به وجود آمده‌اند. اما به هر حال، مرد و زن، هر دو، از خالق خود، خدا می‌باشند. حال، نظر خودتان در این باره چیست؟ آیا درست است که یک زن در یک جمع بدون پوشش سر دعا کند؟ آیا خود غریزه و طبیعت به ما نمی‌آموزد که سر زن باید پوشیده باشد؛ زیرا زنها به موی بلند

۱- ر.ک: همان، ۱۰:۱۱.

۲- see Keener, Paul, wives and women, P:۱۴۵.

خود افتخار می‌کنند، چون مو به عنوان پوشش به ایشان داده شده است. در حالی که موی بلند برای مردها عیب است. اما اگر کسی بخواهد در این باره بحث و مجادله کند، تنها چیزی که می‌توانم به او بگویم این است که ما همیشه این را تعلیم داده [ایم] که زن به هنگام دعا یا عبادت باید سر خود را بپوشاند. تمام کلیساها نیز در این امر توافق دارند.^۱

جمله‌ی آخر پولس نیز دلیل دیگری بر این مدعاست که مسأله، مسأله‌ی سلیقه یا نظر شخصی پولس نیست، بلکه مسأله‌ای اتفاقی است که مورد اتفاق همه است و حتی اگر عده‌ای قایل باشند که پولس بدعت‌های زیادی را در مسیحیت ایجاد کرده است و ممکن است پوشش سر هم یکی از آن بدعت‌ها باشد، پذیرفته نیست؛ زیرا پولس به صراحت می‌گوید که این مسأله‌ای است که تمام کلیساها و دیدگاه‌های مختلف مسیحی بر آن، اتفاق نظر دارند.

۴. پوشش مقدس در معبد:

حجاب یا پوشش در کتاب مقدس، گاهی به عنوان تصویر و نمادی مقدس در کنیسه یا معبد آمده است. در آن جا که قرار است صندوق عهد مصون و محفوظ بماند، از پوششی استفاده می‌شود:

«در داخل خیمه، یک پرده از کتان لطیف ریز بافت و نخ‌های آبی، ارغوانی و قرمز درست کن و نقش فرشتگان را به دقت بر روی آن گلدوزی نما. چهار ستون از چهار اقایا با روکش طلا که چهار قلاب طلا هم داشته باشد برپا کن. ستون‌ها باید در چهار پایه‌ی

نقره‌ای قرار گیرند. پرده را به قلاب‌ها آویزان کن. این پرده باید بین قدس و قدس الاقداس آویزان شود تا آن دو را از هم جدا کند. صندوق عهد را که دو لوح سنگی در آن است در پشت این پرده قرار بده.

صندوق عهد را به پا تخت رحمت که در زیر آن قرار دارد در قدس الاقداس بگذار. میز و چراغدان را در مقابل هم بیرون پرده قرار بده، به طوری که چراغدان در سمت جنوبی و میز در سمت شمالی قدس باشد.

یک پرده‌ی دیگر برای در عبادتگاه از کتان لطیف ریزبافت که با نخ‌های آبی، ارغوانی و قرمز گلدوزی شده باشد، تهیه کن. برای این پرده، پنج ستون از چوب افاقیا با روکش طلا درست کن. قلاب‌هایشان نیز از طلا باشد. برای آنها پنج پایه‌ی مفرغی هم بساز.^۱

«پرده‌ی قدس الاقداس از کتان نازک به رنگ‌های آبی، ارغوانی و قرمز تهیه شده و با نقش فرشتگان تزیین شده بود.»^۲
از آن جا که این پرده جایگاهی ویژه دارد، تنها کاهنان و فقط در روز کفّاره می‌توانند پرده را کنار زده و به پشت آن روند:

«پس از آن که دو پسر هارون به علّت سوزاندن بخور بر آتش غیر مجاز در حضور خداوند مُردند، خداوند به موسی فرمود: به برادرت هارون بگو که غیر از موعد مقرر، در وقت دیگری به قدس الاقداس که پشت پرده است و صندوق عهد و تخت رحمت در آن قرار دارند

۱- خروج، ۲۶: ۳۱-۳۷.

۲- دوّم تواریخ ایام، ۳: ۱۴.

داخل نشود، مبادا بمیرد؛ چون من در ابر بالای تخت رحمت حضور دارم.^۱

«اما به قسمت دوم فقط کاهن اعظم می‌تواند وارد شود، آن هم فقط سالی یکبار! او همراه خود مقداری خون قربانی به داخل می‌برد و بر تخت رحمت می‌پاشد، تا گناهان خود و گناهان قوم اسرائیل را کفاره کند.»^۲

۵. پوشش جذامیان:

نوع لباس و پوشش، مسایل بسیاری را مشخص می‌کند. از این رو، در کتاب مقدس نیز در شکل‌ها و قالب‌های متعدّد و متنوعی به کار رفته است. به عنوان مثال، به جذامیان امر شده است تا لباس پاره پوشند و بگذارند موهایشان ژولیده بماند و قسمت پایین صورت خود را پوشیده نگه دارند و فریاد بزنند: جذامی! جذامی! تا از دیگر مردمان شناخته شوند و به راحتی قابل تشخیص باشند:

«وقتی معلوم شود کسی جذامی است، او باید لباس پاره بپوشد و بگذارد موهایش ژولیده بماند و قسمت پایین صورت خود را پوشانیده، در حین حرکت فریاد بزند: جذامی! جذامی! تا زمانی که مرض باقی باشد، او شرعاً نجس است و باید بیرون از اردوگاه، تنها به سر برد.»^۳

(ب) استفاده‌ی مجازی

۱- لاویان، ۱۶: ۱-۲.

۲- عبرانیان، ۹: ۷.

۳- لاویان، ۱۳: ۴۵-۴۶.

استفاده‌ی مجازی مثبت از پوشش و حجاب نیز در عهدین وجود دارد. برخی اوقات از لباس و پوشش در برخی از داستان‌های انجیل از زبان عیسی نیز استفاده شده است.

عیسی مسیح برای تشریح ملکوت خداوند، حکایتی را بیان می‌فرماید. او داستانی را نقل می‌کند که پادشاهی، مردم را برای عروسی پسرش دعوت کرد و همه با لباس آماده آمده بودند جز یک نفر که او لباس آماده نداشت. پس پادشاه دستور داد او را از مجلس بیرون اندازند:

«ولی وقتی پادشاه وارد شد تا به مهمانان خوش آمد گوید، متوجه شد یکی از آنان لباس مخصوص عروسی را که برایش آماده کرده بودند، به تن ندارد. پادشاه از او پرسید: رفیق! چرا بدون لباس عروسی به اینجا آمدی؟ ولی او جوابی نداشت بدهد. پس پادشاه دستور داد: دست و پایش را ببندید و بیرون در تاریکی ره‌ایش کنید تا در آنجا گریه و زاری کند.»^۱

۱. پرده‌ی سمبلیک:

در عهد جدید به پرده و پوشش معبد، نگاهی سمبلیک شده است؛ چرا که براساس نقل اناجیل، به هنگام تصلیب عیسی مسیح، پرده‌ی مقدس معبد پاره شد و این بدان معناست که عیسی با مرگ خویش، عهد جدیدی را پایه‌گذاری کرد. در فضای عهد جدید و اناجیل، آنچه حایز اهمیت است، وجود مسیح و مرگ او بر روی صلیب است. از این رو، با اعتقاد به مسیح، دیگر آن قوانین و شریعت نسخ می‌شود و

سنت جدید که همان ایمان خالص به مسیح است، جایگزین شریعت
یهود می‌گردد:

«در آن لحظه ناگهان پرده‌ی خانه‌ی خدا که در مقابل
مقدس‌ترین جایگاه قرار داشت، از سر تا پا دو پاره شد و
چنان زمین لرزه‌ای رخ داد که سنگ‌ها شکافته و قبرها باز
شدند.»^۱

«در این هنگام پرده‌ی خانه‌ی خدا از سر تا پا
شکافت.»^۲

«و نور خورشید از تابیدن باز ایستاد. آن‌گاه پرده‌ی ضخیمی
که در جایگاه مقدس خانه‌ی خدا آویزان بود، از وسط دو تکه
شد.»^۳

«امید کاملی که ما به نجات کامل خود داریم، برای جان ما همچون
لنگری است نیرومند که به هنگام طوفان‌ها ما را ثابت و استوار نگاه
می‌دارد. همین امید است که رابطه‌ی ما را با خدا حفظ می‌کند، یعنی با
او که در آسمان، در آن سوی پرده‌ی "مقدس‌ترین" جایگاه
می‌باشد.»^۴

«بنابراین، ای برادران عزیز، اکنون می‌توانیم به سبب خون عیسی،
مستقیم وارد مقدس‌ترین جایگاه شده، به حضور خدا برویم؛ زیرا
زمانی که بدن مسیح بر روی صلیب پاره شد، در واقع، پرده‌ی
مقدس‌ترین جایگاه خانه‌ی خدا نیز پاره شد؛ و به این ترتیب، او راهی

۱- متی، ۲۷: ۵۱.

۲- مرقس، ۱۵: ۳۸.

۳- لوقا، ۲۳: ۴۵.

۴- عبرانیان، ۱۰: ۱۹-۲۰.

تازه و حیات بخش برای ما گشود تا ما را به حضور مقدس خدا
برساند.^۱

۲. پوشش ایمان:

نقاب ایمان، نقابی است که بر اساس نوشته‌ی پولس، مسیحیان
بر صورت خود می‌زنند تا بتوانند عزت و جلال خدا را که در
قالب ایمان به مسیح یافته‌اند، به دیگران نیز منتقل کنند. از این رو،
آنان معتقدند که نباید مانند موسی - که نقابی به صورت زد تا
قوم اسرائیل، محو شدن جلال از صورتش را نبینند - عمل کنند،
بلکه آنان نقاب به چهره نمی‌زنند تا جلال خدا را منعکس
کنند:

«اما ما مسیحیان نقابی بر صورت خود نداریم و همچون آینه‌ای
روشن و شفاف، جلال خداوند را منعکس می‌کنیم؛ و در اثر کاری که
خداوند، یعنی روح القدس، در وجودمان انجام می‌دهد، با جلالی روز
افزون، به تدریج شبیه او می‌شویم.»^۲

۲. استفاده‌ی منفی

اشاره‌ی ضمنی انجیل درباره‌ی "ویل" یا "کرتین"، چیزی است که چیز
دیگر را می‌پوشاند و معمولاً چیزی مقدس را و البته بعضی اوقات چیزی
را که شرم‌آور است.

۱- عبرانیان، ۶: ۱۹.

۲- دوم قرنتیان، ۳: ۱۸.

خاستگاه اصلی و اولیه‌ی "ویل" به شکل قدیمی به پوشش زنان در دوران‌های قبل و تمدن‌های گذشته باز می‌گردد که زنان به صورت‌های پوشیده، آمد و شد می‌کردند. البته برخی از متون و عبارات، در بردارنده‌ی استفاده‌ی ناشایستی از "ویل"، است، که به برخی از آنها اشاره می‌شود.

الف) استفاده‌ی حقیقی

۱. پوشش پیامبران زن دروغین:

«و پیامبران دروغین زن که حجاب در برداشتند، اما به عنوان بخشی از نشان‌ها و علائم جادویی خود از آن استفاده می‌کردند.»

«حال، ای انسان خاکی، کلام مرا به ضدّ زنانی که افکار خود را به جای پیام من بیان می‌کنند، اعلام نما. خداوند فرمود که به ایشان چنین بگویم: وای بر شما که قوم مرا گمراه می‌کنید و به بازوهایشان طلسم و جادو می‌بندید و دستار افسون به آنها می‌فروشید تا بتوانند اختیار زندگی دیگران را به دست گیرند. آیا می‌خواهید اختیار مرگ و زندگی قوم مرا در دست داشته باشید تا جیتان را پرکنید؟ برای مستی جو و چند لقمه نان، قومم را از من دور می‌سازید، کسانی را که باید زنده بمانند، به کشتن می‌دهید و آنانی را که نباید زنده بمانند زنده نگه می‌دارید. به این ترتیب، به قوم من دروغ می‌گویید و آنها نیز باور می‌کنند. از این رو، من به ضدّ سحر و جادوی شما هستم که با آنها زندگی افراد قوم مرا طلسم کرده‌اید و مانند پرنده‌ای به دام انداخته‌اید، طلسم‌های شما را باطل کرده، دعاهايتان را بی‌اثرخواهم ساخت و قوم خود را از دام شما رهایی خواهم داد. دستارهای افسون را خواهم درید و قومم را از چنگ شما نجات خواهم

بخشید. ایشان دیگر در دام شما نخواهند بود، تا بدانید که من خداوند هستم.^۱

همان‌گونه که از آیات بر می‌آید، کیفیت استفاده‌ی پیامبران زن دروغین از حجاب و پوشش نیز، نوعی خاص بوده و با حجاب متعارف زنان با ایمان و پاکدامن متفاوت بوده است.

۲. پوشش زنان فاحشه:

«تامار لباس بیوگی خود را از تن درآورد و برای این که شناخته نشود چادری بر سر انداخته، دم دروازه‌ی عینایم سر راه تمنه نشست؛ زیرا او دید که هر چند شیله بزرگ شده، ولی او را به عقد وی در نیاورده‌اند.»^۲

«پس از این واقعه، تamar بازگشت و دوباره لباس بیوگی خود را پوشید.»^۳

یهودا پسر یعقوب پیامبر است. یهودا با دختر مردی کنعانی به نام شوعا ازدواج نمود و از او صاحب پسری به نام عیر شد.^۴ وقتی عیر، پسر ارشد یهودا بزرگ شد، پدرش دختری به نام تامار را برای او به زنی گرفت.^۵

در یهود رسم بود که اگر شوهر زنی می‌مرد، برادر شوهر به عقد وی درآید.^۶ از آن جا که عیر، همسر تامار به خاطر شرارت مُرد،

۱- حزقیان، ۱۳: ۱۷-۲۱.

۲- پیدایش، ۳۸: ۱۴.

۳- پیدایش، ۳۸: ۱۹.

۴- ر.ک: پیدایش، ۳۸: ۲-۴.

۵- ر.ک: همان، ۳۸: ۷.

۶- ر.ک: همان، ۳۸: ۸.

پس یهودا فرزند دوم خود یعنی اونان را به عقد تامار در آورد. پس از چندی اونان هم مُرد.^۱ یهودا پسر دیگری به نام شילה داشت و بر اساس سنت باید او همسر تامار می‌شد. ولی به جهت خردی سن او یهودا از تامار خواست که به خانه‌ی پدر خود برود. پس تامار به منزل پدر خود رفت و پس از چندی همسر یهودا نیز مُرد و روزهای سوگواری سپری شد. پس یهودا به همراه دوستش به تمنه - که محل زندگی عروس یهودا یعنی تامار بود - رفت.^۲ یهودا در ابتدای دروازه‌ی شهر تمنه زنی را می‌بیند که روی خود را پوشانده است و این‌گونه می‌پندارد که او زن بدکاره‌ای است، در حالی که او عروسش تامار بود.^۳ پس به او پیشنهاد هم بستری می‌دهد و تامار از او مبلغی در عوض هم بستری طلب می‌کند و یهودا به او قول بزغاله‌ای از گله‌اش را می‌دهد. پس تامار برای اطمینان، مهر و عصای یهودا را می‌گیرد و سپس یهودا با تامار هم بستر می‌شود، و در نتیجه، تامار از پدر شوهرش باردار می‌شود.^۴

این داستان، نقل مستقیم عهد عتیق و آن هم سفر پیدایش است، ولی چند نکته در این نقل وجود دارد که قابل تأمل است:

۱. یهودا فرزند یعقوب پیامبر، پسری است که می‌تواند بدون تکیه به پدر بر خود تکیه کند. از این‌روست که او پدر را ترک کرده و خود، به تنهایی، به شهری دیگر به نام عدولام می‌رود و برای خود تشکیل

۱- ر.ک: همان، ۳۸: ۹-۱۱.

۲- ر.ک: همان، ۳۸: ۱۲.

۳- ر.ک: همان، ۳۸: ۱۵.

۴- ر.ک: همان، ۳۸: ۱۶-۱۸.

زندگی می‌دهد.^۱ از دیگر سو، او مردی باهوش است؛ زیرا وقتی دید دو فرزندش با تمار عروسی کردند و هر دو مردند، ترسید که شاید فرزند سوم او شילה نیز به دام مرگ گرفتار آید. پس بهانه آورد که فرزند سوم من کوچک است و تمار، عروسی را راهی خانه‌ی پدر کرد و به هنگام بزرگ‌تر شدن شילה نیز حرفی از ازدواج او با تمار به میان نیاورد.^۲

نکته‌ی قابل تأمل این جاست که مردی با این درایت، چگونه عروس خود را می‌بیند و نمی‌شناسد، و نه تنها او را می‌بیند، بلکه با او صحبت می‌کند، ولی باز او را نمی‌شناسد، و نه تنها با او صحبت می‌کند که با او هم‌بستر می‌شود و باز او را نمی‌شناسد، و عجیب این که از این هم بستری فرزندی هم حاصل می‌شود که نشانگر ارتباط جنسی تنگاتنگی میان آن دو است، و عجیب‌تر این که باز هم عروس خود را نمی‌شناسد.

۲. نکته‌ی دوم این که مهر و عصای هر فرد از شاخصه‌های ویژه‌ی اوست و هر کس برای حفظ آبروی خود تنها آن‌ها را نزد خود نگه می‌دارد و یا اگر به شخصی خیلی اعتماد داشته باشد و بخواهد او را به عنوان نماینده‌ی خود نزد کسی بفرستد از مهر و عصای خود به عنوان نشان و علامت استفاده می‌کند. حال، چگونه ممکن است یهودا فرزند یعقوب پیامبر به سادگی با زن بدکاره‌ای هم‌بستر شود

۱- ر.ک: همان، ۳۸: ۱.

۲- ر.ک: همان، ۳۸: ۱۱.

و بعد هم مدرک جرمی به این آشکاری از خود به جای گذارد.^۱

۳. از آنجا که زنا در شریعت یعقوب نیز از گناهان کبیره بوده و نهی مستقیم شده است، تا آنجا که جزای آن سوزاندن در آتش است، چگونه ممکن است شخصی چون یهودا به سادگی زنا کند و بی پروا آن را با دوستش حیره‌ی عدولامی در میان گذارد و از او بخواهد که بزغاله را ببرد و مهر و عصا را بازستاند.^۳ در صورتی که غالباً عمل شنیعی چون زنا که جزایی چون سوختن در آتش در انتظار آن است، باید حداقل مخفیانه انجام شود تا کسی از آن مطلع نگردد.

۴. با توجه به آنچه گذشت، اگر صحت داستان را هم بپذیریم، نمی‌توانیم قایل به این مسأله شویم که "ویل"، برای زنان فاحشه نیز مورد استفاده قرار می‌گرفته است، بلکه می‌توانیم بگوییم که آن پوششی که زنان بدکاره استفاده می‌کردند، کاملاً با پوشش مصطلح میان زنان مؤمن و پاکدامن، متفاوت بوده است،^۴ به گونه‌ای که زنان بدکاره آن‌چنان خود را می‌پوشانده‌اند که اصلاً شناسایی آنان امکان‌پذیر نبوده است و پوششی جدا از پوشش متعارف بوده است.^۵

ب) استفاده‌ی مجازی

۱- ر.ک: همان، ۳۸: ۱۹.

۲- ر.ک: همان، ۳۸: ۲۴.

۳- ر.ک: همان، ۳۸: ۲۰.

۴- ر.ک: همان، ۳۸: ۱۵.

۵- ر.ک: همان، ۳۸: ۱۴.

۱. ذهن حجاب‌دار:

ذهنی که از پذیرش حقّ و درک آن عاجز باشد. این ذهن، به تعبیر پولس، در حجاب است:

«پس چون می‌دانیم که این جلال نوین هیچ‌گاه از میان نخواهد رفت، پیغام انجیل را با نهایت دلیری و اطمینان موعظه می‌کنیم؛ و نه همچون موسی، که نقابی به صورت زد تا قوم اسرائیل محو شدن جلال را از صورتش نبینند.

اما نه فقط صورت موسی پوشیده بود، بلکه درک و فهم قوم او نیز زیر نقاب بود؛ و حتی امروز نیز که یهودیان کتاب آسمانی تورات را می‌خوانند، گویی بر قلب و فکرشان نقابی قرار دارد، و به همین علت، نمی‌توانند به معنی واقعی تورات پی ببرند. این نقاب که مانع فهمیدن است، فقط با ایمان آوردن به مسیح برداشته می‌شود. بلی، حتی امروز نیز وقتی یهودیان نوشته‌های موسی را می‌خوانند، آن را درک نمی‌کنند، و تصوّر می‌کنند که راه نجات، همانا اطاعت از شریعت موسی است.

اما هرگاه کسی از گناهان خود توبه کند و به سوی خداوند باز گردد، آن‌گاه آن نقاب از چشمانش برداشته می‌شود.^۱

۲. کتاب مقدس در پوشش:

برخی اوقات کتاب مقدس در حجاب و پوشش قرار می‌گیرد و آن زمانی است که شیطان، چشمان افراد بی‌ایمان را می‌بندد تا از درک عظمت و جلال پروردگار عاجز شوند:

«اما اگر پیغام نجاتی که اعلام می‌کنیم، مبهم است و درک آن دشوار می‌باشد، فقط برای آنانی چنین است که به سوی هلاکت

می‌روند. شیطان که حاکم این دنیای پر از گناه است، چشمان این اشخاص بی‌ایمان را بسته است تا نتوانند نور پر جلال انجیل را ببینند و معنی پیغام ما را درباره‌ی جلال مسیح که چهره‌ی قابل رؤیت خدای نادیده است، درک کنند.^۱

منابع

الف) فارسی:

۱. توفیقی، حسین، *آشنایی با ادیان بزرگ جهان*، چاپ پنجم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۸۱ ش.
۲. ژیلسون، اتین، *مبانی فلسفه مسیحیت*، ترجمه: محمدرضایی، محمد، و دیگران، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه‌ی علمیه‌ی قم، ۱۳۷۵ ش.

۱- همان، ۴: ۳-۴.

۳. دهخدا، علی اکبر، لغت‌نامه، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۷. ش.

۴. سلیمانی اردستانی، عبدالرحیم، درآمدی بر الهیات تطبیقی اسلام و مسیحیت، قم: انتشارات مؤسسه‌ی فرهنگی طه، ۱۳۸۲. ش.

۵. قرآن کریم، ترجمه: الهی قمشه‌ای، مهدی.

۶. کتاب مقدس، ترجمه: انجمن بین‌المللی انجیل، ۲۰۰۰ م.

۷. میشل، توماس، کلام مسیحی، ترجمه: توفیقی، حسین، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، ۱۳۷۷. ش.

۸. ناس، جان، تاریخ جامع ادیان، ترجمه: حکمت، علی اصغر، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵. ش.

۹. ویور، مری جو، درآمدی به مسیحیت، ترجمه: قنبری، حسن، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، ۱۳۸۱. ش.

(ب) انگلیسی:

۱. Carson, Thomas and others, ۲۰۰۳. *New Catholic Encyclopedia*, New York: New American Library.

۲. Edinburgh ۱۹۲۱, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, New York: Doubleday.

۳. Eliade, Mircea ۱۹۸۷, *The Encyclopedia of Religion*, New York: Macmillan Publishing Company.

۴. Group of Scholars ۱۹۹۲, *The New Bible Dictionary*, Wheaton, Illinois: Tyndale House Publishers.

۵. Yves, Locoste, Jean. ۲۰۰۵, *Christian Theology*, New York: Rutledge.

